

УДК 338.14“1917”

ЗАГОСТРЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ У МІСТАХ УКРАЇНИ У 1917 р.**О. В. Оніщенко****(Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
імені К. Д. Ушинського, м. Чернігів)**

Розглянуто загострення економічної ситуації в українських містах у зв'язку з розгортанням революційних подій 1917 р. Розкриваються причини погіршення рівня забезпечення населення міст продовольством і господарськими товарами. Проаналізовано суспільні настрої щодо ситуації в країні.

Ключові слова: *революція; економічна криза; забезпечення продовольством; торгівля; бунти.*

The article is about the worsening economic situation in the Ukrainian cities of deploying of revolution events in 1917. Reasons deterioration of the urban population providing food and household goods revealed in the study. Public attitudes to the situation in the country also analyzed in the article.

Key words: *revolution; the economic crisis; food security; trade; riots.*

Постановка проблеми. Вивчення економічного стану населення, особливо в переломні періоди воєн і революцій, актуально з огляду на економічні трансформації сучасності. Вивчення досвіду минулих поколінь як позитивного, так і негативного дає змогу сформулювати повну картину подій та зробити об'єктивні висновки про причини й наслідки процесів, які призвели суспільство до стану руйнації та поставили його в надзвичайно тяжкі умови виживання.

Дане дослідження економічного життя українських міст під час революційних трансформацій проводиться в контексті одного із сучасних напрямів розвитку історичної науки – історії повсякденності на основі методів соціології, історичної демографії, соціальної психології, культурології тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання економічного життя міста певним чином висвітлено в працях О. Вільшанської, О. Давидова, О. Ресента, П. Щербиніна.

Джерельну базу дослідження становлять, перш за все, джерела особистого походження: мемуари, щоденники, автобіографії, нотатки, листи. Закладена в них своєрідна інформація соціально-психологічного рівня органічно доповнює дані інших джерел.

Важливою є періодика, адже преса суттєво допомагає заповнити прогалини у джерельних та історіографічних матеріалах.

У цілому наявні джерела й література значно розширюють предметне поле дослідження, дають змогу максимально наблизитися до епохи.

Проте розгляд економічного життя українських міст з погляду безпосередніх очевидців та учасників подій ще не був темою окремого наукового дослідження.

Мета статті – вивчити та проаналізувати основні проблеми економічного життя міст України у 1917 р., спираючись безпосередньо на першоджерела.

Виклад основного матеріалу. Потрясіння 1917 р. суттєво вплинули на життя всього населення. Якщо від прямої участі у політичній чи національній боротьбі людина могла відмовитись, то господарська катастрофа торкнулася кожного.

Зміни умов існування людей на початку 1917 р., безперечно, були спричинені світовою війною, проте революція викликала нову хвилю економічних і соціальних проблем.

Із розгортанням війни, а тим паче революційних подій, тягар забезпечення родини ліг переважно на жіночі плечі, адже більшість чоловіків воювали чи повернулися пораненими та неприцездатними. Жінки, з одного боку, намагалися певним чином адаптуватись до нових умов існування – опанувати нові професії, утримувати господарство, а з іншого – мали виконувати свою традиційну роль у суспільстві, залишатися дружинами та матерями.

У 1917 р. підприємства у містах як ніколи потребували робочої сили, й жінки масово рушили працювати на виробництва. У цілому за роки війни кількість чоловіків у промисловості зменшилась на 12,6 %, а кількість жінок – збільшилась на 38,8 % загалом по Росії¹. Таким чином, якщо на початку війни жінки становили одну третину всієї робочої сили, то у 1917 р. – половину.

Умови праці на підприємствах, де працювали жінки, були жахливими. Вражаюче низький рівень техніки безпеки та гігієни спостерігався особливо на ткацьких і суконних фабриках. Робітниці сірникових, скляних, фаянсових, гумових, миловарних фабрик страждали від отруєнь².

Революційні події 1917 р., без сумніву, спонукали до певних зрушень в організації жіночої праці. Жінки створювали при підприємствах власні спілки робітниць, комітети самопомоги. Проте в побутовому плані виживати в містах ставало все важче й важче.

Жінки самовіддано намагалися зберегти родину, дати дітям освіту та належне виховання, захистити їх від жорстокостей війни, крім того, потрібно ще було щось їсти, одягатися, утримувати помешкання.

У своїх спогадах М. Лівіцька, дружина А. Лівіцького, відомого українського громадсько-політичного діяча, члена Центральної Ради, зазначала: “Я особисто не брала участі в революції 1917 року. Причиною цього були мої родинні обставини. Наші діти, Наталя і Микола, були в шкільному віці та потребували моєї опіки. Дочка моя вчилась уже в гімназії в Золотоноші, а сина я сама підготовляла до іспиту до першої класи гімназії. Під моїм доглядом були також хлопці-сироти, якими опікувався Андрій. Я не мала права занедбувати всіх цих обов’язків родинного характеру”³.

У цілому в містах панував хаос. Добування харчів, ліків, палива та необхідних речей для існування ставало неабияким героїзмом.

Транспортна система майже не функціонувала, державні установи, лікарні, навчальні заклади також фактично не працювали.

Зі щоденника Е. Бруцкус, дружини відомого російського економіста, яка разом із чоловіком і трьома синами пережила страшні роки революції та громадянської війни у Петербурзі, постає досить типовий для того часу образ жінки, для якої здоров’я та життя дітей були набагато важливішими за будь-які політичні катаклізми. У лютому 1917 р. вона писала: “Полно мне загадывать о ходе истории... У детей вчера вечером поднялась температура, а врача нельзя достать. Или нет дома, или не на чем ему приехать... Трамваи не ходят, ни извозчиков, ни автомобилей. Мне не до революций... Я прежде всего мать, у которой дети больны”⁴.

Подібне становище було і в українських містах. С. Зерова, дружина видатного українського поета М. Зерова, повернувшись із фронту до Києва восени 1917 р., згадувала: “Вчитися через постійне безладдя в місті і в навчальних закладах було майже неможливо. Я стала на роботу, але й тут не було ще нічого сталого, одні інституції щезали, розформовувалися, виникали нові, так само не дуже тривкі, й мені доводилося досить часто змінювати роботу. Нарешті пощастило влаштуватися на постійну, спокійнішу і приємнішу для мене працю – в Книжкову палату.

Надходили тяжкі роки повоєнної руїни і громадянська війна. В Москві і в більшій частині країни вже перемогла Жовтнева революція, розпочинався період відбудови, але за Україну й Київ ішла ще велика, гостра боротьба; лінія фронту була ще несталою, постійно змінювалася. Ми, кияни, прокидаючись вранці, не завжди певно знали, яка влада в місті, чи будуть відчинені харчові магазини, чи можна купити що-небудь на базарі. Бували дуже тяжкі хвилини, ніхто не був певен завтрашнього дня, ніхто не їв досхочу, майбутнє видавалося неспокійним і непевним. Так хотілося миру, демократичного, міцного. І, звичайно, ні про що особисте тим часом і не думалося”⁵.

¹ Чирков П. М. Решение женского вопроса в СССР (1917–1937 гг.). – М., 1978. – С. 155.

² Ресинт О. П. Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр. – К., 1996. – С. 154–155.

³ Лівіцька М. На грані двох епох. – Нью-Йорк, 1972. – С. 261.

⁴ Рогалина Н. Л., Телицын В. Л. Заботы и мысли интеллигентной женщины в дни революции (“Дневник матери-хозяйки”) // Революция и человек: Быт, нравы, поведение, мораль. – М., 1997. – С. 87.

⁵ Зерова С. Спогади про Миколу Зерова // Слово. – 1973. – Зб. 5. – С. 218.

Становище у Харкові яскраво відображено у спогадах одного солдата, який у березні 1917 р. потрапив до міста: “Проходим главными улицами Харькова... У одной продовольственной лавки толпа женщин, чтобы получить фунт хлеба. Женщины кричат: “Куда вы идете, разве не надоело вам, когда будет конец войны?”. Одна выходит с ребенком: “Третий день стою здесь и мерзну с ребенком, чтобы получить фунт хлеба, но получить не могу. Куда вы идете, – говорит со слезами, – или у вас нет жен и детей дома, которые находятся в таком же положении, как я вот с ним, да двое еще немного побольше заперты в нетопленной комнате дома”. Мороз пробегает по телу, вспоминаются жена и дети”⁶.

Про ситуацію в Одесі згадувала Т. Михайловська-Цимбал, яка під час громадянської війни була зв'язковою-розвідницею у загоні українських повстанців, а згодом, перебуваючи в еміграції, написала свої спогади про ті тяжкі роки: “Харчові продукти зникли, їх можна було здобути лишень на чорному ринку, і то здебільша в обмін за цінні речі й золото, й тому більшість населення голодувала. Натомість я ходила на безплатні обіди, що їх давали для голодуючої інтелігенції якісь протестантські церкви”⁷.

Дещо легше було у побутовому плані дружинам чиновників, яких брали на військову службу. Вони за чинним законом залишали своїм дружинам доручення на отримання свого жалування. Як приклад наводимо формулу з документа, завіреного нотаріусом, губерньського секретаря Ф. Троцького: “Уполномочиваю жену мою, Марию Флегонтовну Троцькую, во все время состояния моего на действительной службе в армии, получают причитающееся мне жалование, для исполнения чего предоставляю ей право: подавать требующиеся документы, прошения, заявления, везде, где надобность укажет расписываться и подписываться и вообще исполнять все, что для названной цели понадобится, во всем заменяя меня и соблюдая мои интересы. 1914, 18 июля”⁸.

Значно важче було дружинам звичайних солдат – солдаткам, для яких майже єдиним засобом для виживання стала державна матеріальна допомога.

До речі, під час Першої світової війни дружини та діти військових уперше в історії російської держави почали отримувати державну допомогу.

Солдаткам, котрі мали багато дітей, на кожного виплачували певні кошти та надавали житло, за яке не потрібно було платити ренту⁹.

Важливу роль у допомозі мешканкам міст та їхнім родинам відіграли також місцеві органи самоврядування, громадські організації. Саме завдяки їм значна кількість солдаток отримували безкоштовно опалення, продукти, одяг тощо.

Проте кошти, що направлялися на виплату матеріальної допомоги в умовах економічної кризи, яка лише поглиблювалася, поступово закінчувалися. Це змушувало жінок удаватися до виступів, які нерідко закінчувалися погромами та безчинствами. Про події у Полтаві згадував В. Андрієвський, гласний Полтавської міської думи, Полтавський губерньський комісар народної освіти: “Забракло хліба. Прийшло до кінця заготовлене попередниками паливо. Управа не могла дати собі ради з “солдатками”, яким виплачувала пенсію за чоловіків. Трохи не щодня перед управою чинилися “бабські бунти”¹⁰.

Про подібні події в Києві згадувала і Є. Бош, яка 1917 р. входила до київського комітету РСДРП(б) та Київської Ради робітничих депутатів: “Разозленные задержкой пособий жены запасных ворвались в зал во время заседания, стащили с трибуны “уважаемого” главу города и, тормоша его и неистово ругаясь, требовали сию же минуту выдачи задержанных пособий, заявляя при этом, что не выпустят его из своих рук до тех пор, пока их требования не будут удовлетворены. Глава города оказался в плену у разъяренных женщин”¹¹.

⁶ Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. – М., 1997. – С. 22–23.

⁷ Михайловська-Цимбал Т. З військового гнізда (Спогади). – Буенос-Айрес, 1977. – С. 70.

⁸ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-4179. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 163.

⁹ Щербинин П. П. Военный фактор в повседневной жизни русской женщины в XVIII – начале XX в. – Тамбов, 2004. – С. 284.

¹⁰ Андрієвський В. З минулого (1917-й рік на Полтавщині). – Нью-Йорк, 1963. – Т. I. – Ч. 1–2. – С. 108.

¹¹ Бош Е. Б. Год борьбы. – К., 1990. – С. 36.

У Кременчуці солдатки також організували бунт, “требуя выдачі бесплатного хлеба, причем избили еврейку-торговку и арестовали депутата солдатского совета, обвиняя их в распродаже казенного продовольствия”¹².

Цікавим було те, що органи міської влади в багатьох випадках, щоб приборкати розлючених жінок, намагалися виконувати їхні вимоги. Але при цьому спостерігалась цікава закономірність: разом із підвищенням норми пайків, з травня по серпень 1917 р. ціни зросли з 6 руб. до 15 та 20 руб., прямопропорційно збільшувалась і кількість солдаток, котрі вимагали допомоги¹³.

Таку ситуацію можна пояснити погіршенням економічної ситуації, коли матеріальна допомога, так би мовити, не встигала за зростанням цін і дефіцитом товарів.

З іншого боку, досить часто з проханнями про отримання допомоги зверталися й ті жінки, які її не потребували. Можливо, під впливом стихійних дій мас, вони розмірковували: якщо дають допомогу всім, то чому й мені її не отримати.

Крім того, бракувало чітких критеріїв видачі допомоги, норми постійно змінювалися, влада, місцеві та громадські органи, які займалися виплатами, втрачали контроль над масовими виступами, проявами незадоволення, безкінечними скаргами на несправедливість чи брак коштів.

Однак, як зазначає російський дослідник П. Щербинін, “нерідко <...> односельці використовували солдаток як щит або “таран”, сподіваючись, що баб пробачать або військові не будуть стріляти в неозброєних жінок”¹⁴.

Жіноче бунтарство було складовою частиною загальних тенденцій радикалізації настроїв у суспільстві, прагненням агресією та погромами розв’язати актуальні проблеми.

В умовах хронічного дефіциту значно зріс рівень нелегального постачання різних товарів і харчів. Людей, які займалися такою діяльністю, називали мішечниками. У 1917 р. серед мішечників були різні групи населення, крім хіба що викладачів навчальних закладів та духовенства. Жінки також активно брали участь у цьому процесі.

Улітку 1917 р. серед мішечників переважали дрібні торговки з міст і залізничних станцій. Вони скуповували провізію, перш за все, для спекуляції. Їх називали “плакальницями”. Селяни та працівники повітових комітетів у хлібних районах жаліли жінок, які, видаючи себе за солдатських вдів, “виплакували” хліб.

Восени 1917 р. торговки вже здебільшого стали споживачами, і загальна кількість жінок серед мішечників почала скорочуватись. По-перше, після демобілізації та зростання рівня безробіття нелегальною торгівлею почала займатися значна кількість чоловіків; по-друге, пересуватися країною стало значно важче у технічному та фізичному плані¹⁵.

Що стосується жінок із заможніших прошарків суспільства, то тривала війна також суттєво вплинула на стиль їхнього життя.

Проте ставлення до заможного життя, моди, предметів розкоші на початку війни та в 1917 р. дещо відрізнялося.

З розгортанням бойових дій на полях Першої світової війни патріотичні настрої серед заможних верств населення призвели до відмови від вишуканого способу життя, модного одягу, коштовностей тощо. Крім того, в силу об’єктивних економічних проблем, і пропозиція, і попит на подібні товари значно скоротилися. Внаслідок таких обставин відбулося закономірне зниження цін на предмети розкоші¹⁶.

Однак ситуація змінилася вже на початку 1917 р. Як свідчать публікації в тогочасній пресі, власники модних салонів Києва взимку 1917 р. мали добрий заробіток: “На наряды тратились безумные деньги. Тратились преимущественно на мех, который, благодаря усиленному спросу на него, вздорожал в 4–6 раз... Наиболее падки к безумным тратам на наряды оказались дамы средней буржуазии, разбогатевшей во время войны благодаря разным

¹² Бунт солдаток // Киевская мысль. – 1917. – 10 мая.

¹³ Пособия женам запасных // Последние новости. – 1917. – 22 августа. – С. 3.

¹⁴ Щербинин П. П. Военный фактор... – С. 264.

¹⁵ Давыдов А. Ю. Нелегальное снабжение российского населения и власть. 1917–1921 гг.: Мешочники. – СПб., 2002. – С. 30.

¹⁶ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 67.

коммерческим комбинациям. Что-же касается дам высшего света, то они главным образом только пополняли свои наряды”¹⁷.

Жіночі примхи у такий складний для всієї країни час висміювали на сторінках преси. Лунали звинувачення жінок і в бездіяльності та байдужості. Так, на адресу мешканок Житомира місцевий активіст яро закидав: “Все, кто не превратился в двуногое животное, в ком еще не заснула последняя капля совести, спешат спасать милую родину... А житомирянки и их взрослые дочери не слышат и не желают слышать последнего зова отчизны. Их совесть забронированная эпикурейством не просыпается. Им все равно, что десятки тысяч цвета народного купаются ежечасно в собственной крови для спасения их же. Все их мысли поглощены, как-бы побольше нарядов, побольше удовольствий, “ухажерства”¹⁸.

Підвищена емоційність часів революційних перетворень 1917 р. певним чином спровокувала підвищення зацікавленості серед населення до різних розваг, які приносили непогані прибутки їхнім організаторам.

Користувався значною популярністю серед різних верств населення кінематограф. До кінотеатрів шикувалися черги, незважаючи на підвищення цін на квитки. Кінотеатри були відчинені як для “буржуазної публіки”, так і для “демократичних прошарків”¹⁹.

Однак, слід зазначити, що репертуар цих закладів був досить примітивно-вульгарним і в цілому відповідав загальному падінню моральності. Як згадував один з офіцерів, “наряды с разнообразной спекуляцией и ловлей в мутной воде наблюдалось неизменно сопутствующее всем великим потрясениям разложение нравов. Размножались игорные дома, где игра шла нередко на огромные суммы. Необеспеченность завтрашнего дня, легкая нажива, наконец, обесценивание денежных знаков – все побуждало к широким тратам. Рестораны были полны, за бутылку ликера платили, не морщась, сотни рублей. Женская честь превращалась в предрассудок”²⁰.

Неймовірно швидко в містах зростала кількість злочинських кубел, власники яких, прикриваючись вивісками мебльованих кімнат чи чайних, розповсюджували наркотики та утримували підпільні будинки розпусти.

Поширеним явищем стала проституція. Війна й революція, пов’язані з мобілізацією та концентрацією великої кількості чоловіків, відірваних від дому, супроводжувалися збільшенням нелегальної проституції, а також зростанням венеричних захворювань.

Дослідники, загалом, виділяють дві форми проституції, що існували протягом 1917 р.: офіційна, яка була під контролем держави, та неофіційна (таємна), до якої належали жінки всіх верств, суспільних станів, віку. У професійному відношенні на початок ХХ ст. серед повій частка домашньої прислуги становила 45 %, швачок – 8,4, безробітних – 6,4, робітниць фабрик – 3,7 %²¹.

Головний шлях поповнення зайнятих у цій сфері проходив із села у місто. Крім того, з початком світової війни неочікуваний резерв проституції становили жінки із західних регіонів, де проходили бойові дії.

Таким чином, підвищений рівень девіантної поведінки підривав моральні та психологічні основи суспільства, а влада й населення втратили контроль над ситуацією. Так, у Чернігові, за свідченням очевидця, чоловікам, котрі повертаються додому з дружинами пізно вночі, доводилося платити за них “викуп”. Досить часто траплялися випадки згвалтування школярів, які поверталися додому з другої зміни приблизно о 8 годині вечора²².

Отже, виснажлива світова війна та революція змушували жінок і чоловіків, які мешкали на українських землях, змінювати звичний уклад життя, пристосовуватися до нових реалій буття. Загальною рисою життя населення у містах стало панування економічної розрухи та морального хаосу. Для всієї країни “поетична романтизація революції при погляді на неї з

¹⁷ Наши дамы // Последние новости. – 1917. – 13 января.

¹⁸ Женщины-герои // Волянь. – 1917. – 13 июля.

¹⁹ Усенко О. Жизненные идеалы и нормы поведения русских в “немом” игровом кино (1908–1919) // История страны / История кино. – М., 2004. – С. 39.

²⁰ Революция на Украине по мемуарам белых. – М., 1930. – С. 219.

²¹ Голосенко И. А., Голод С. И. Социологические исследования проституции в России (история и современное состояние вопроса). – СПб., 1998. – С. 19.

²² Город во власти бандитов // Черниговская земская газета. – 1917. – 13 октября.

“небезпечної близькості” оберталася сірою прозою все більш важкого пошуку заробітків і харчування, все менш налагодженого побуту та все меншою фізичною захищеністю людини”²³.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, життя в українських містах протягом 1917 р. зводилось до пошуку елементарних засобів для виживання. Економічна розруха, спричинена Першою світовою війною, остаточно перетворилась на суспільний колапс з розвитком революційних подій 1917 р. Реаліями тогочасного життя пересічного громадянина були проблеми пошуку грошей, продовольства, одягу, житла, палива. Революційна хвиля призвела до сплеску злочинності та спричинила активізацію тінювих засобів заробітку: спекуляції, проституції, наркоторгівлі, у свою чергу, це призвело до зростання рівня девіантної поведінки населення, що робило життя в містах небезпечним.

У цілому серед різних верств українського суспільства протягом 1917 р. панували різні настрої. Поведінка мешканців українських міст визначалася здебільшого психологією та світосприйняттям того прошарку, до якого вони належали. Представники певного кола взагалі поділяли погляди та переконання, властиві даній соціальній групі, й керувалися ними у своїй повсякденній діяльності.

²³ Нарский И. Жизнь в катастрофе. Будни населения Урала в 1917–1922 гг. – М., 2001. – С. 385.